

ODNOSI MED MLADIMI ITALIJANSKIMI IN SLOVENSKIMI INTELEKTUALCI V GORICI V LETIH PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

BRANKO MARUŠIČ*

Pri tem pregledu¹ se bom omejil predvsem na razmerja med dijaki goriških šol, zlasti državne gimnazije, iz katere so izšli in v kateri so delovali ljudje, ki so sooblikovali podobo Goriške od srede 19. stoletja dalje.

Pregledovanje letnih poročil goriških srednjih šol, to je gimnazije in realke ter učiteljska, pa tudi pregledi seznamov gojencev in profesorjev goriškega bogoslovnega semenišča samodejno sprožajo vprašanje o medsebojnih odnosih med dijaki ter med dijaki in profesorji teh ustanov. V goriških srednjih šolah so se do prve svetovne vojne srečevali Slovenci, Italijani in Nemci. Na državni gimnaziji so bili Slovenci v večini v vsem obdobju 1849–1914, le v šolskih letih 1887–1888 in 1891–1892 so jih za neznančno število presegli Italijani; nemških dijakov je bilo mnogo manj.² Na realki je v šolskem letu 1913–1914 slovenščino kot materni jezik prijavilo 162 dijakov, italijanščino 105, nemščino pa 86 dijakov; leto dni pred tem je bilo razmerje 149 Slovencev, 144 Italijanov in 71 Nemcev.³

* dr. zgodovinskih znanosti, vodja Raziskovalne postaje ZRC SAZU Nova Gorica, znanstveni svetnik v pokoju, branko.marusic@guest.arnes.si

¹ Predavanje na mednarodnem simpoziju v čast Antoniu Morassiju (Gorica, 18. in 19. 9. 2008).

² Marko Bukovec, La composizione etnica della popolazione studentesca nello Staatsgymnasium e l'insegnamento delle lingue nazionali, v: *Una scuola una città. Dal seminario werdenbergico al Liceo classico »Dante Alighieri«* (1629-1991), Monfalcone 1991, str. 140–141.

³ Dreiundfünfzigster Jahresbericht der k. k. Staats-Oberrealschule über das Jahr 1912–1913, Görz 1913, str. 90; Zweinundfünfzigster Jahresbericht der k. k. Staats-Oberrealschule über das Jahr 1911–1912, Görz 1912, str. 54.

Prav podobno narodnostno sestavo je imel profesorski zbor na gimnaziji in realki, a so v njem prevladovali Nemci. Profesorji in učitelji goriških srednjih oziroma višjih šol pa so bili najmočnejše intelektualno jedro Gorice v desetletjih pred prvo svetovno vojno, v letih, ki jih je Decio Gioseffi označil kot »il *'momento magico' della cultura delle nostre regioni*«. ⁴ Dijaki, ki so prihajali iz šol, so postali odlični strokovnjaki, znanstveniki in literarni ustvarjalci, delovali so v domačem okolju, razpršeni po raznih krajih avstrijske monarhije ali pa v drugih državah. To velja tudi za generacijo, ki ji je pripadal Antonio Morassi in je šolanje v Gorici končala leta 1911. Istega leta kot Morassi so na gimnaziji maturirali: germanist in prevajalec Ervino Pocar, zgodovinar Milko Kos, pravnik in planinski pisec Viktor Vovk, zdravnik Rado Sfligoj, duhovnik in javni delavec na Hrvaškem Herman Trdan; njihova sošolca, ki pa sta odšla iz Gorice pred koncem šolanja, sta bila arhitekt Umberto Cuzzi in pesnik Biagio Marin. Njihovi učitelji in profesorji so bili: Alojz Fogar, Karel Ozvald, Richard von Schubert-Soldern, Emilio Turus, Franz X. Zimmermann, Janko Bratina, Anton Gvaiz; ljudje, ki so zapustili pomembno sled v kulturni in politični zgodovini ne le Goriške.

Čas pred prvo svetovno vojno je bil čas poln nemirov, zaznamovali so ga upanje, želje in zahteve po spremembah, zlasti pri italijanskih in slovenskih pripadnikih avstrijske države, države, ki je vztrajala pri svoji v nemštvo usmerjeni opredelitvi. Ni dvoma, da so se razmere v javnem življenju goriške dežele – te so se odvijale v

⁴ Commemorazioni di Antonio Morassi, v: *Studi Goriziani* 45/1977, str. 28.

delovanju goriškega deželnega zbora, goriškega mestnega sveta, časopisju, delovanju društev, predvolilnem boju in na ulici –, zrcalile tudi v šolah, predvsem tistih v Gorici.

V medsebojne stike Italijanov, Furlanov in Slovencev pa so posegali Nemci. Od Morassija poldrugo leto starejši in že omenjeni Biagio Marin je v literarnih spominih na svoja dijaška leta 1940 o odnosu med italijanskimi in slovenskimi dijaki zapisal: »*Oh, noi lo sapevamo, e, quando malinconici e innamorati cantavano: 'Lepa nasa domovina', a noi pareva di poter cantar con loro: 'bella, bella la nostra piccola patria'. Ma non si poteva, non si doveva. I fatti alle mostre spalle urgevano e al canto amoroso rispondevano con canto guerriero. Senza odio, con la coscienza più o meno distinta della tragedia. Ci rispettavamo. In classe, nella scuola tedesca, sedevamo negli stessi banchi, uno accanto all'altro. E umano era solitamente il nostro parlare. Ma fuori di là, eravamo solo avversari, e ognuno di noi sapeva che in un prossimo domani ci saremmo trovati fi fronte, e nella propria coscienza era irriducibile.*»⁵ Biagio Marin je tudi kasneje večkrat obravnaval vprašanje slovensko/slovansko italijanskih odnosov (l'incontro- scontro).⁶

Istega leta kot Marin je spomine na dijaška leta v Gorici v knjigi *Moj roman* objavil Ivo Šorli, maturant goriške gimnazije leta 1898; razmere na gimnaziji je spoznaval celo desetletje pred Marinom. Šorli je povedal, da profesorjem Italijanom ni mogel očitati kake nacionalne mržnje, pač pa je nekaj satanov poslal v Gorico severni veter, »*zdi se, da je naše sonce vabilo ljudi iz sudetskega dela Češke*«. ⁷ Skoraj nič ni pisal o svojih sošolcih Italijanih. Spomnil pa se je italijanskih trgovcev, ko so ob mimohodu pogrebnega sprevoda pesnika Simona Gregorčiča

novembra leta 1906 po Gosposki ulici zapirali trgovine: »*Mislím, da vsi, ki smo to videli in doživeli, italijanskemu narodu te tihe počastitve, nikoli ne bomo pozabili. In nikoli nehali obžalovati, da se morajo najplemenitejši nagoni povsod skriti pred besnenjem kričaškega nasilja.*«⁸ Z zadnjim stavkom je preočitno mislil na fašistično oblast in njen odnos do Slovencev. Satani s severa, kot piše Šorli, pa so bili nemški profesorji, ki niso zapustili lepega spomina niti pri Italijanih niti pri Slovincih.

Prav nemški profesorji, vendar ne vsi, so pustili v spominih goriških gimnazijcev bolj grenke spomine. Kasnejši pesnik in pisatelj dr. Joža Lavrenčič si je kot dijak petega razreda gimnazije zaslužil neopravičeno uro, ker je podaljšal svojo udeležbo na pogrebu pesnika Gregorčiča. Ko se je želel razredniku prof. Konradu Nussbamerju opravičiti, mu je ta dejal, da je šola več kot pogreb kakega malo pomembnega pesnika, za katerega je bilo dovolj, če mu je gimnazija zaradi udeležbe slovenskih dijakov na pogrebu žrtvovala dve uri pouka.⁹

Slovenskim dijakom se je vendar utrnila misel, da so bili nemški profesorji bolj naklonjeni Italijanom. To je pokazal kasnejši slikar in skladatelj Saša Šantel (matura 1901) na primeru prof. Franza Streinza, češkega Nemca, ki naj bi Slovence sovražil in kazal simpatije do Italijanov. Profesor je na dijaških izletih strogo prepovedal, da bi Slovenci med sabo govorili v materinem jeziku rekoč, da je nemščina pogovorni jezik (Umgangssprache, lingua d'uso). Šantel je tudi omenil, da je bila nemščina občevalni jezik med slovenskimi in italijanskimi dijaki. Tisti Slovenci, ki so italijanščino obvladali, so z »našimi tovariši«, kot piše Šantel, govorili v italijanskem jeziku.¹⁰ Pisatelj in pesnik Joža Lovrenčič je zapisal: »*V zavodu smo bili Slovenci in Furlani – zato je bila nemščina jezik, ki je veljal za vse.*«¹¹ Spomine na dijaška leta v

⁵ Biagio Marin, *Gorizia, Venezia 1941*², str. 41–42. Odloemek iz knjige *Rosignoli e politicianti*, iz katerega je prepisano citirano besedilo, je bil prvič objavljen v reviji *La Panarie* (13/1937, št. 37, str. 9–11); kasneje še nekajkrat.

⁶ Roberto Spazzali, *Biagio Marin e il suo pensiero politico. Spunti e linee interpretative*, v: *Studi Mariniani*, 1/99, št. 1, str. 107–120; Isti, Biagio Marin: »Parole franche«. La crisi di Trieste in relazione ai rapporti tra Italia e Slavia, v: *Studi Mariniani* 3/1993, št. 3, str. 79–81.

⁷ Ivo Šorli, *Moj roman*, Ljubljana 1940, str. 51.

⁸ Ivo Šorli, *Prav tam*, str. 153.

⁹ Joža Lovrenčič, *Med Scilo in Karibdo. Povest v zgodbah*, Gorica 1954, str. 39.

¹⁰ *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918*, Gorica 2002, str. 197–199; Avgusta Šantel st., Avgusta Šantel ml., Saša Šantel, *Življenje v lepi sobi*, Ljubljana 2006, str. 149, 151.

¹¹ Joža Lovrenčič, n.d., str. 42.

Gorici pa je pripovedoval tudi pesnik dr. Alojz Gradnik, bil je sošolec Saše Šantla prav tako kot pravnik, publicist in politik Bogumil Vošnjak. Tudi Gradnik je povedal, da je med Italijani in Slovenci občevalni jezik nemščina, ker ni znal med Slovenci nihče toliko italijanščine, da bi se z Italijani pogovarjal. Z nekaterimi Italijani so bili Gradnik in tovariši do konca šolanja v Gorici prijatelji.

Med slovenskimi in italijanskimi dijaki pa je vendar prihajalo do sporov, zlasti ob času volitev. Ko so Slovenci spoznali, da se zatira vse, kar je slovensko, je zato v slovenskih dijakih, kot je povedal Gradnik, »lahko rečem, brez izjeme vzplamtelata taka nacionalna strast, da se je zaostri v sovražstvo in prezir za vsem kar je bilo italijansko«.¹² Tudi zato so se med dijaki redki potrudili, da bi se učili italijanščine. Realčan, a tudi maturant goriške gimnazije Umberto Bonnes, ki je bil sin slovenske matere in je sodil v krog Marina, Pocarja in Morassija, je bral slovenske knjige.

Morda pri slikanju razmer grešimo, ker ne upoštevamo različnosti Furlanov (ti so se med leti 1852–1853 in 1862–1863 ter v šolskem letu 1874–1875 posebej vodili v rubriki narodnost), na kar je opozoril Joža Lovrenčič, maturant leta 1910 ter pripadnik generacije mons. Francesca Spessota. Kot drugošolec je iz Alojzevišča prestopil v malo semenišče in ugotavljal, da so bili gojenci tega zavoda samo Furlani in Slovenci in »smo se dobro razumeli«.¹³ Toda kasnejši škof na otoku Krku Josip Srebrnič se je spomnil, da so se aprila 1893 v malem semenišču pretepli slovenski in laški gojenci, ker so slednji na vrtu zavodovega poslojja proslavljali 25. obletnico poroke italijanskega kraljevskega para.¹⁴ Ni nepomembno vedeti, da je bilo v šolskem letu 1892–1893 na goriškem bogoslovju 58 gojencev, katerih materni jezik je bila slovenščina, pri 18 gojencih hrvaščina in pri 35 italijanščina.

Čeravno bi ob spominih Biagia Marina pomislili, da je med dijaki v šolskih klopeh vladalo nekako idilično zatišje, pa vselej ni bilo

tako. Toda jeseni leta 1904 jih je združil skupni nastop zoper nemškega profesorja Rudolfa Dursta, ki je takrat na goriški gimnaziji drugo leto predaval zgodovino. Zoper profesorja so protestirali dijaki sedmega in osmega razreda. Žalil je narodni čut dijakov in imel nenavadne metode pouka. Med takratnimi osmošolci so bili Slovenci Milko Brezigar, Leopold Bobič, Leopold Cigoj, Jože Srebrnič, med Italijani pa zlasti Carlo Michelstaedter in Igino Valdemarin. Med sedmošolci so bili Italijani Enrico Mreule, Giovanni Paternolli, Giovanni Stecchina, med Slovenci pa Milan Bogataj, Leopold Kemperle in Mihael Toroš. Protest, ki je imel kar velik odmev v javnosti, je uspel, saj je bil profesor čez tri mesece premeščen.¹⁵

Med omenjenimi dijaki je na italijanski strani najbolj poznan Carlo Michelstaedter, njegov odnos do Slovencev naj bi bil odklonilen in ignorantski, a vendar korekten.¹⁶ Michelstaedter, ki je bil obdarjen tudi slikarsko, je narisal svojega sošolca Jožeta Srebrniča iz Solkana, kasnejšega poslanca na listi Komunistične stranke Italije v rimskem parlamentu. V sklopu portretov Profili Goriziani je skiciral tudi dr. Henrika Tumo, očitno kot najbolj markantno osebnost Slovencev na Goriškem, pa tudi sošolca, kasnejšega odvetnika dr. Leopolda Bobiča. Skupaj s sedmošolcema Mreuletom in Patternollijem je Michelstaedter tvoril prijateljsko skupino. Morda je bil edini Slovenec, s katerim so se povezovali, Josip Peternel iz Pluženj pri Cerknem. Ta je Mreuletu pomagal pri izselitvi v Argentino,¹⁷ verjetno pa je že takrat kazal naklonjenost do italijanskega sveta, po prvi svetovni vojni je bil namreč organizator fašizma med Slovenci. Toda Mreule, junak romana Claudia Magrisa, naj bi znal slovenski jezik, ki se ga je naučil »*da bambino giocando per strada a Rubbia*«,¹⁸ v Rubijah, kjer je bil rojen leta 1886.

Nedvomno so obstojale prijateljske vezi, ki so se ohranjale tudi kasneje. Pisatelj Šorli se

¹² Marja Boršnik, Pogovori s pesnikom Gradnikom, v: *Alojz Gradnik, Zbrano delo*, 5, Maribor 2008, str. 287.

¹³ Joža Lovrenčič, n.d., str. 20.

¹⁴ *Goriški spomini ...*, str. 221.

¹⁵ Antonella Gallarotti, Uno sciopero studentesco nel 1904, v: *Studi Goriziani*, zv. 75, 1992, str. 103–124.

¹⁶ Miloš Fon, Nedokončana zgodba ali Carlo Michelstaedter in Slovenci, v: *Kronika*, 55/ 2007, str. 285–286.

¹⁷ Luca Matteusich, Nino Paternolli. *Biografia*, Gorizia 1999, str. 55.

¹⁸ Claudio Magris, *Un altro mare*, Milano 1991, str. 16.

je spomnil, da so štiridesetletnico mature praznovali v Kromberku pri tamkajšnjem župniku skladatelju Vinku Vodopivcu in se takrat domenili, da se bodo čez pet let, to je leta 1943, srečali pri Pierotu Mosettigu, župniku v Ločniku. Zelo verjetno je, da v tistem vojnem času namere niso uresničili. Leta 1960 je 50. obletnico mature proslavila generacija mons. Francesca Spessota. Od slovenskih maturantov so bili na srečanju navzoči: pravnik dr. France Jarc in dr. Arturo Mrevlje ter ekonomist dr. Milko Brezigar iz Doberdoba, znan predvsem kot avtor prvega modernega slovenskega gospodarskega programa. Bile pa so tudi ljubezenske vezi, javnosti je najbolj poznano, vendar po posrednih virih, mladostno srečanje Biagia Marina z Mercede Bianchijevo Cetko¹⁹ iz Ajdovščine; izvoljenka je rojena v italijansko-nemškem zakonu, družina pa se je vključila v slovenski kulturni krog. Tu pa se nam postavi vprašanje o vlogi deklet in mladih žena pri vzpostavljanju stikov, o katerih govorimo. Ženske so bile, z izjemo učiteljšča, izključene iz rednega srednješolskega in od države financiranega šolstva. V Gorici je učiteljšče delovalo ločeno za slovenske in italijanske gojenke. Ženske so se izobraževale tudi na zasebni šoli notredamk /šolskih sester, ki pa je bila skoraj povsem nemška. V šolskem letu 1912–1913 je to šolo obiskovalo 49 Italijank, 46 Slovenk in 35 Nemk, 8 gojenk je govorilo druge materine jezike.²⁰ Anica Lokarjeva iz Ajdovščine se je spominjala, da je v letih 1909–1911 obiskovala vadnico na goriškem učiteljišču. V internatu so se pred spanjem italijanske in slovenske učenke med sabo zmerjale z besedami ščave in makaroni. Toda Anica, sicer sestra pisatelja Danila Lokarja, se je privatno učila italijanščine in predelala De Amicisovo povest *Il Cuore* in Manzonijev roman *I promessi sposi*.²¹

Pesnik Gradnik, ki se je o razmerah med goriškim dijaštvom med vsemi še najbolj raz-

govoril, je omenil: »Kako bi se nam mogel priljubiti Dante, Carducci, če se je italijanski šovinizem z njim neprestano ustil!«²² K temu je dodal, da so dijaki gimnazije predvsem nestrpnost pričakovali vsako knjigo prevodov iz slovanskih književnosti, izhajali so pri Gabrščkovi založbi v Gorici. In vendar je pesnik po Gregorčičevi smrti iz njegove zapuščine kupil poezije Ade Negri. Ta pesnica ga je zaradi socialne vsebine svojih pesmi močno prevzela. Italijanske sodobne pesnike pa je začel spoznavati šele leta 1907, po tem, ko se je po končanem študiju vrnil v Gorico oziroma ko je služboval v Krminu. K temu je še dodal, da sodobne italijanske poezije niso poznali niti njegovi italijanski sošolci. Pričel je tudi prevajati (Luciano Folgore/Omero Vecchi) in prevode objavljati (Sem Benelli). Glasbeni svet je prevzel Gradnikovega sošolca Sašo Šantla. Kot violinist je nastopil v dijaškem orkestru, ki ga je vodil ravnatelj Friedrich Simzig. Spominjal se je, kako so igrali Mozartov *Ave verum corpus*, pri tem je tenorski solo pel Giorgio Bombig, kasnejši goriški župan. Orkester je zaigral tudi prelepi *Tantum ergo* Bartolomea Corrada Cartoccija, glasbenika, ki je živel v Gorici.²³ Veno Pilon, ki je obiskoval realko, se je spominjal stikov z Luižem Spazzapanom,²⁴ a takrat je ta slikar pripadal še slovenskemu krogu.

Spomine na službovanje v Gorici je objavil tudi suplent na goriški gimnaziji (1906–1910), zgodovinar in zemljepisec Karel Capuder, ki pa ni omenil niti stikov med dijaki niti med profesorji.²⁵ Capuder pa je na tem mestu omembe vreden, ker je uredil zbirko virov *Documenta historiam Archidioeceseos Goritiennsis illustrantia* (1907).

Slovinci in Italijani so stali vsak na svojem bregu. Ne le mladi. To velja tudi za generacije starejših. Eni obrnjeni v svet slovanstva, drugi k matični domovini. Lep primer sta dve osrednji slovenski reviji *Veda* in *Naši zapiski*, prva liberalna, druga socialistična, izhajali sta

¹⁹ Biagio Marin, *Lettere a Elena Lokar*, Trieste 2003, str. IX–XXII.

²⁰ Jahresbericht der Mädchenlyzeums der armen Schulschwesteren de Notre Dame in Görz, undfünfundzigster 1913, str. 33.

²¹ *Goriški spomini ...* str. 304.

²² Marja Boršnik, n.o.m., str. 292.

²³ *Goriški spomini ...*, str. 208.

²⁴ Veno Pilon, *Na robu*, Ljubljana 1965, str. 15–16.

²⁵ Karl Capuder, *Spomini*, v: *Slovenec* 7. 2. do 18. 6. 1996, št. 31–139.

v Gorici. Le redko se je v obeh revijah pojavilo kako poročilo o knjižni izdaji, pa še to se ni našalo na krajevne razmere. Še največ je pisala Veda ob izidu Vivantejevega *L'irredentismo adriatico*, ki je izšel leta 1912 pri založbi La voce v Firencah. Pravniki in publicisti Vladimir Knaflič, ki je služboval v Gorici, je sodil, da Vivante govori resnico.²⁶ Vivanteju je z gradivom pomagal dr. Henrik Tuma. V *Naših zapiskih* pa je izšel le prevod pesmi Ade Negri (*Beda*) in pesmi Luciana Folgoreja (iz zbirke *Il Canto dei Motori*). V reviji *Forum Julii*, ki je sočasno izhajala v Gorici, Slovenci niso sodelovali, o njih je v reviji le malo gradiva.

Povrnimo se zopet k Morassiju. Z Marinom sta obiskala grob pesnika Simona Gregorčiča, verjetno leta 1920 oziroma 1921, takrat, ko je spoznaval cerkveno umetnost v Posočju. Na grob pesnika, ki je v »*svoji pesmi, prevedeni v latinski jezik v šolskih izvestjih naše gimnazije, pozival Sočo naj prestopi svoje bregove in naj v morje odplavi vse Italijane, ki žive ob njenem toku*«,²⁷ sta položila šopek poljskega cvetja. Pri tem se je Marin spomnil, da so ob pogrebu Simona Gregorčiča imeli dijaki gimnazije dve prosti uri, da so njih slovenski tovariši lahko prisostvovali pogrebu.²⁸ Vtise s potovanja na pesnikov grob je Marin strnil v pesmi *Libussina*:²⁹

»Lepa naša domovina«,
Cantavate con lamento;
»Bella patria mia latina«,
Noi cantiamo ad ogni vento ...
Per l'amor di questa terra,
Che ha i cieli di turchese,
Che ha i cielli uzzuri-blù,
Sempre in guerra.

Antonio Morassi pa je spoznanja tega in še drugih potovanj v dolino reke Soče združil v eni od svojih prvih objav (peti po vrstnem redu, sledeč bibliografiji iz leta 1971)³⁰, v članku o »antica pittura popolare«³¹ v Posočju, z njim je tudi polemiziral z esteti, ki tej umetnosti niso priznali izvirnosti. V tej kritični opazki je morda skrit tudi Ugo Ojetti, ki je med prvo svetovno vojno pri organih vrhovnega poveljstva italijanske vojske skrbel za varstvo kulturne dediščine. Čeravno ni poznal celotnega Posočja, pa je ugotavljal, da severno od Čedadada ni nobene prave umetnosti.³² Goričan Morassi je bil bolj občutljiv do domačih stvaritev, morda tudi zato, ker je pripadal dunajski šoli. Isti šoli so pripadali tudi trije slovenski umetnostni zgodovinarji in istega leta, 1886, rojeni Izidor Cankar, France Stelè in Vojeslav Mole, rojak iz Kanala ob Soči. France Stele je v pregledu umetnosti na Primorskem zapisal, da Morassijev pregled na umetnost v Posočju vsebuje »nepristransko ugotovitev dejstev,«³³ saj je tudi bil med prvimi, ki so posvečali pozor-

²⁶ Italijanski Trst? v: *Veda* 2/1912, str. 433–436, 515–517.

²⁷ Biagio Marin, Toni Morassi nei miei ricordi, v: *Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi*, Venezia 1971, str. 420–421.

²⁸ Več o odzivu italijanske javnosti na Gregorčičevo pesem *Soči* piše Branko Marušič v prispevku Posegi Simona Gregorčiča v politično življenje, v: *Pogledi na Simona Gregorčiča*, Nova Gorica 2006, str. 18–25.

²⁹ La Panarie 12/1935, št. 68, str. 109–110. O pesmi je Marin (Toni Morassi nei miei ricordi, v: *Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi*, Venezia 1971, str. 421) pojasnil: »*La devo a Toni. E sono stato sempre contento di essergli stato vicino in quel momento. Avevamo onorato il poeta avversario della nostra gente, quasi a suggellare la pacificazione delle popolazioni di confine: ed era un atto di sincerità e di candore. Ma nessuno di noi avrebbe potuto immaginare che, ad un quarto di secolo di distanza, a termine della seconda guerra mondiale, un'ondata di follia dovesse scatenarsi improvvisa, e che proprio il fratello di Toni, quel Gino che era stato sempre caro al mio cuore, cadesse vittima di quella follia, e fosse deportato nelle tenebre...*«. Marin

je omenil Morassijevoga brata Gina, trgovca v Gorici, jugoslovanska/slovenska oblast ga je zaprla maja leta 1945 in se iz zaporov ni vrnil. Marin je tudi izgubil sina Falca, ki je kot oficir italijanske okupatorske vojske, padel v bojih s slovenskimi partizani konec julija 1943 na Dolenjskem. Marin ni zmozel preiti italijanske nacionalistične interpretacije italijansko-slovenskega sožitja ob slovenski zahodni jezikovni meji in je vse breme nemirnega sožitja slej ko prej prelagal na ramena slovenskih sosedov.

³⁰ *Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi*, Venezia [1971], str. 5–9.

³¹ Antonio Morassi, Antica pittura popolare in Val'Isonzo, v: *Le vie d'Italia*, 29, 1923, št. 12, str. 1335.

³² Ugo Ojetti, *Lettere alla moglie 1915–1919*, Firenze 1964, str. 46.

³³ Francè Stelè, *Umetnost v Primorju*, Ljubljana 1960, str. 66.

nost stenskemu cerkvenemu slikarstvu v Posočju in Istri.³⁴

Iz generacije maturantov goriške gimnazije leta 1911 je potrebno omeniti vsaj tri imena. Poleg Antonia Morassija še zgodovinarja

---

³⁴ France Stele, Die istrische Lokalschule der gotischen Wandmalerei, v: *Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi*, Venezia [1971], str. 58.

Milka Kosa in istrskega Hrvata, duhovnika Hermana Trdana, ki je deloval v javnem in političnem življenju Hrvaške po drugi svetovni vojni. Morassi in Kos sta bila zgodovinarja, Morassi poleg tega tudi slikar. Kos je to nagnjenje prepustil svojemu bratu Gojmiru Antonu, pomembnemu slovenskemu slikarju 20. stoletja.